

УДК 374.5

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ
В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ
FORMATION AND DEVELOPMENT INSTITUTE OF MORAL DAMAGE
IN CIVIL LAW OF UKRAINE**

Болдирева О.О.,
*асистент кафедри цивільного, господарського, кримінального права та правосуддя
Чернігівського державного технологічного університету*

Стаття присвячена дослідженню генезису розвитку та становлення інституту моральної шкоди. Проаналізовано наукову літературу, яка розкриває тенденції законодавчого регулювання та погляди вчених різних часів на доцільність закріплення права на відшкодування моральної шкоди. В результаті автором наводиться історична періодизація розвитку положень про моральну шкоду в цивільному законодавстві України.

Ключові слова: моральна шкода, немайна шкода, компенсація, грошова оцінка, відшкодування шкоди.

Статья посвящена исследованию генезиса развития и становления института морального вреда. Проанализировано научную литературу, которая раскрывает тенденции законодательного регулирования и взгляды ученых разных времен на целесообразность закрепления права на возмещение морального вреда. В результате автором приводится историческая периодизация развития положений о моральном ущербе в гражданском законодательстве Украины.

Ключевые слова: моральный вред, неимущественный вред, компенсация, денежная оценка, возмещение вреда.

The article is devoted to the genesis and development of the institute for moral damages. It was analyzed the scientific literature, which reveals the tendencies of legislation and the views of scientists of different times on the feasibility securing the right to compensation for moral damages. As a result, the author gives a historical periodization of the development regulations of moral damages in the civil legislation of Ukraine.

Key words: moral damages, moral harmful, compensation, monetary valuation, damages.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що інститут компенсації моральної шкоди лише нещодавно знайшов своє законодавче закріплення в цивільному праві, він має свої глибокі історичні корені. Як зазначав

В. І. Манукян, можливість «винагороди за страждання» мала місце задовго до юридичної кристалізації цього явища в статутах, уставах та судових рішеннях [1, с. 19].

Процес дослідження шляху становлення інституту компенсації моральної шкоди розкриває особливості регулювання та відношення різних науковців щодо даного питання, що дає можливість більш детально зрозуміти суть, особливості та необхідність законодавчого регулювання порядку відшкодування моральної шкоди.

Стан дослідження. Теоретичним та науковим підґрунтям цього дослідження виступили праці таких вчених, як А. М. Белякова, С. А. Беляцкіна, Н. С. Малеїн, В. І. Манукян, Л. Й. Петражицький та інші, які зробили надзвичайно великий вклад в розвиток інституту моральної шкоди.

Серед останніх праць, присвячених висвітленню проблеми історичного розвитку моральної шкоди, слід зазначити дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук І. М. Забари на тему «Відшкодування моральної (немайнової) шкоди в міжнародному приватному праві». Науковець у першому розділі розглядає саме історичний аспект, проте основну увагу приділяє становленню законодавства країн Західної Європи. Тому метою даної статті є детальний розгляд генезису розвитку та становлення законодавчого регулювання моральної шкоди на території України, аналіз поглядів вчених різних часів на існування даного інституту, а також як результат наведення зведеної історичної періодизації розвитку права на відшкодування моральної шкоди в цивільному законодавстві України.

Вклад основного матеріалу. Історія становлення та розвитку інституту моральної шкоди на території України бере свій початок з X століття. Договори, які князь Олег у 911 р. та князь Ігор у 945 р. уклали з греками, стали найдавнішими письмовими джерелами права давніх слов'ян, які дійшли до нашого часу. Вони містили положення, що передбачали грошові стягнення за заподіяння тілесних ушкоджень, а також можливість стягнення майна на користь родичів убитого у разі втечі вбивці [2, с. 60]. Приписи даних договорів, на нашу думку, можна по праву вважати родоначальниками чинного нині інституту компенсації моральної шкоди.

Письмові джерела права України XI-XII ст. в переважній більшості не містять визначення поняття моральної (немайнової) шкоди. Проте аналіз основних редакцій Руської Правди (Короткої, Пространної та Скороченої) дає можливість зробити висновки, що в окремих випадках все ж мало місце відшкодування саме моральної (немайнової) шкоди в сучасному розумінні цього інституту.

У Руській правді дійсно можна знайти багато випадків, коли на особу покладалася обов'язок відшкодувати шкоду, завдану образою, при цьому розмір відшкодування диференціювався залежно від тяжкості посягання. Найбільший розмір покарання був встановлений за вбивство і складав 40 грн. (ст. 1 Короткої редакції). 12 грн. штрафу мав сплатити той, хто вдарить палицею, жердиною, долонею, чашею, рогом або тилом зброї, або той, хто вдарить мечем, не вийнявши його з піхов, або рукояттю меча. Таке пока-

рання було передбачено ст. 3 та 4 Короткої редакції Руської Правди. За побиття до крові чи синців, за штовхання, відсікання пальця, приховування від господаря холопа або за крадіжку чужого коня, зброї чи одягу винуватий мав сплатити 3 гривні за образу. І, нарешті, найменший розмір покарання у одну гривню стягувався, якщо хто вийме меч і не вдарить, а також за вбивство вола та деякі інші нетяжкі злочини [3, с. 75-76].

Подальше своє застосування норми Руської Правди, звичасового права, судової практики і литовського законодавства знайшли у першому загальноросійському «Судебнику» царя Іоанна 1497 р. та у «Судебнику» царя Івана 1550 р. («царському»). У них містився цілий ряд постанов про стягнення «безчестя», тобто грошової суми на користь скривдженого, причому розмір безчестя залежав від суспільного становища потерпілого та статі. До уваги бралися службовий ранг, доходи від жалування: держава застосовувала при оцінці заподіяної моральної шкоди свій власний масштаб, керуючись місцем скривдження на державній службі. Той же погляд поділявся і в «Соборному уложенні» царя Олексія Михайловича 1649 р., у якому регламентувалося в точному порядку, скільки необхідно сплатити за «безчестя» людям різного звання, міським і сільським мешканцям, служивим і духовним особам [4, с. 34].

У загальних рисах ці правила про стягнення грошових сум за «безчестя» діяли і в XVIII столітті. Так, наприклад, в Маніфесті 1787 р. каралася як очна, так і заочна образа. Вона включала словесні форми, дії, жести, тон. Причому образа жінки по Миському положенню 1785 р. каралася вдвічі суворіше, ніж образа чоловіка. Покарання за образу посадових осіб зростала пропорційно підвищенню їх рангу [5, с. 293].

Пізніше існуючі правила були доповнені при Петрі Великому законами про образу честі у військовому і морському статутах і в маніфесті Катерини II про поєдинки, а потім перейшли у звід законів, будучи поміщені в цивільні розділи зводу законів, і особливо у розділі під заголовком: «Про винагороду майнові за особисті образи» [4, с. 35].

З середини XIX ст. і до революції 1917 р. відшкодування шкоди регулювалося законодавством тогочасної Російської імперії, до складу якої входили українські землі, а саме Законом від 21 березня 1851 р., що містився в X томі Зводу законів Російської Імперії. Сам Закон не забороняв можливість відшкодування нематеріальної шкоди, але і не містив норм про встановлену оцінку нападів і образ. Серед юристів Закон викликав суперечливі судження. Зокрема, за словами С. А. Беляцкіна, відшкодування моральної шкоди було відображенням високої правової культури суспільства. Він вказував, що моральна шкода з точки зору цивільного права гідна не меншої уваги, ніж шкода майнова. Завдавши шкоди моральній сфері певної особи, відібравши у неї одне з духовних благ, деліквент повинен бути готовий, що з нього зажадають відшкодування того, за рахунок чого духовні блага можуть бути придбані, тобто сплати грошової суми [4, с. 18].

Протилежну позицію з цього питання займав Г. Ф. Шершеневич. На його думку, особиста образа не допускає ніякої майнової оцінки, тому що вона заподіює моральну, а не майнову шкоду, якщо тільки це не відображається на матеріальних інтересах, наприклад, на кредиті ображеного. Науковець вважав, що особисте ображення можна пе-

реслідувати тільки в кримінальному порядку, вимагаючи покарання винного. Переслідування в цивільному порядку несумісне з переслідуванням в кримінальному [6, с. 402].

Л. Й. Петражицький піддавав критиці ті статті нового Цивільного уложення, які стосувалися відшкодування нематеріальної шкоди, вважаючи їх кроком назад. Він аргументував свою думку тим, що грошова сума, яка повинна складати еквівалент заподіяного болю, образи і т.п. – представляє не певну величину, а мінливу, тим більшу, чим багатший потерпілий. Слідуючи цьому правилу, закон буде діяти на користь економічно сильних і на шкоду слабих. А це відповідно може призвести до судового свавілля, наслідком чого може бути шкода для всього народу, що полягає в руйнуванні почуття законності [7, с. 574].

І все ж, незважаючи на доводи проти відшкодування моральної шкоди, укладачі проекту нового Цивільного уложення видання 1905 р. висловилися на користь компенсації моральної шкоди в цілях захисту нематеріальних цінностей нарівні із захистом матеріальних благ та інтересів.

У проекті містилися норми, які передбачали можливість стягнення грошової компенсації у випадках заподіяння тілесних ушкоджень, спотворення тіла, образи, незаконного позбавлення волі. Право на відшкодування моральної шкоди мала жінка, щодо якої вчинено розпусту, або дівчина, яка була зваблена обіцянкою одружитися з нею, якщо винний не виконає своєї обіцянки. Також проектом Цивільного уложення передбачалася можливість присудження боржника, який навмисно або з грубої необережності не виконав зобов'язання, до відшкодування нематеріальних збитків [4, с. 58].

Наступним етапом розвитку інституту моральної шкоди став післяреволюційний, радянський період. У післявоєнні роки ідея компенсації моральної шкоди все рідше ставала предметом досліджень. Поштовхом для нових дискусій слугувало прийняття у 1922 р. Цивільного кодексу (далі – ЦК) РРФСР. Не дивлячись на відсутність законодавчого закріплення порядку відшкодування моральної шкоди, все одно зустрічалися окремі публікації, в яких автори висловлювали позитивні погляди на проблему компенсації моральної шкоди.

Великий внесок у розробку даної проблематики зробив М. С. Малєїн. У своїй праці «Возмещение вреда, причиненного личности» він досліджує погляди різних вчених того часу на це питання. Так, одним з перших в радянській літературі за юридичне визнання інституту моральної шкоди виступав Б. Утевський. На його думку, у той час формальною підставою для вирішення питання задоволення моральної шкоди була ст. 44 Кримінального кодексу РСФРР (1926 р.), яка покладала на засудженого обов'язок «залагодити шкоду», та ст. 403 Цивільного кодексу РСФРР (1922 р.), згідно з якою, відшкодуванню підлягала не тільки майнова шкода, але й «шкода, заподіяна особистості» [8, с. 15].

Б. Утевський поділяв думку, що моральна шкода, яка полягає у моральних чи фізичних стражданнях, звичайно, не може бути компенсована і відновлена за гроші. Така шкода може бути компенсована у будь-якій формі. Вчений вважав, що розмір грошової компенсації за заподіяну моральну шкоду повинен визначатися в кожному окремому випадку не за принципом еквівалентності, а виходячи з індивідуальних особливостей кожної справи, зі ступеня та характеру моральної шкоди, майнового стану потерпілого та заподіювача [8, с. 16]. Аналогічну позицію підтримував й І. Брауде [8, с. 16].

Тобто прихильники компенсації моральної шкоди розглядали її не як грошову оцінку збитків, спричинених порушенням нематеріальних благ, а як обов'язок правопорушника понести майнові затрати з метою залагодження переживань, викликаних правопорушенням.

А. Зейц різко критикував пропозиції про відшкодування моральної шкоди. Заперечення зводилися до того, що

ідея відшкодування моральної шкоди за своєю сутністю була буржуазною і тому була чужою для радянської правосвідомості. Він вважав, що охорона недоторканості особи складає мету кримінального, а не цивільного права. Пошкодження здоров'я може лише тоді слугувати підставою для цивільно-правових зазіхань, коли воно створює для потерпілого майнові збитки [8, с. 16].

Як зазначає М. С. Малєїн, в наступних роботах радянських юристів питання про моральну шкоду по суті не обговорювалися. Автори робіт, присвячених зобов'язанням, які виникають із заподіяння шкоди, як правило, обмежувалися лише вказівкою на те, що моральна шкода компенсації не підлягає. У судовій практиці 20-х років іноді зустрічалися позови про відшкодування моральної шкоди, але вони, на жаль, не задовольнялися [8, с. 17].

Таким чином, не дивлячись на існуючі серед юристів позитивні погляди на можливість відшкодування моральної шкоди, вони практично ніяк не вплинули на правозастосовну практику тих років, яка відмовилася задовольняти позови про захист нематеріальних благ шляхом стягнення грошових сум. Все це говорить про те, що даний інститут у 20-ті роки минулого століття вважався класово чужим для радянської правосвідомості.

Нова хвиля дискусій з цього питання була спричинена прийняттям нового ЦК РРФСР [9] у 1964 р., ст. 1 якого передбачала, що даний кодекс регулює майнові та пов'язані з ними немайнові відносини. Аналогічне положення мітилося і в ЦК УРСР від 1961 р. [10]. У зв'язку з закріпленням даного положення, в працях деяких вчених (А. М. Белякова [11],

С. М. Братуся [12], М. С. Малєїна [8] та ін.), знову почали з'являтися аргументи на користь можливості відшкодування моральної шкоди на практиці.

Однак до початку 90-х років, не дивлячись на достатню переконливість деяких вчених та практику інших соціалістичних держав, інститут відшкодування моральної шкоди так і не знайшов свого правового закріплення ні в російському, ні, відповідно, в українському цивільному законодавстві. Вперше в історії радянського законодавства можливість відшкодування моральної шкоди була передбачена Законом СРСР «О печати и других средствах массовой информации» від 12 червня 1990 р. [13]. Однак законодавче закріплення цієї норми мало декларативний характер, поняття «моральної шкоди» в ньому так і не було розкрито, її застосування обмежувалося лише випадками відшкодування шкоди, заподіяної громадянину поширенням через засоби масової інформації відомостей, що не відповідали дійсності, ганьбили честь і гідність.

На території України лише Законом України від 6 травня 1993 р. № 3188-12 «Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян і організацій» [14] було введено такий спосіб захисту цивільних особистих прав як компенсація моральної шкоди, який було включено до статей 6, 7 та 440-1 ЦК УРСР 1963 р. Згодом положення про відшкодування моральної шкоди дістали закріплення в Конституції України, інших законодавчих та нормативно-правових актах.

Висновки. Інститут моральної шкоди пройшов довгий шлях з моменту зародження до його закріплення в цивільному законодавстві України. Серед основних етапів розвитку положень про моральну шкоду в цивільному праві, що діяло на території України, можна виділити наступні:

І. Початковий етап – характеризується першими згадками про відшкодування моральної шкоди, які знаходимо в письмових джерелах права давніх слов'ян.

ІІ. Дореволюційний період (до 1917 р.) – в законодавчих актах того часу містився цілий ряд постанов про стягнення грошових сум на користь скривдженого. Причому розмір такої компенсації залежав від суспільного становища та статі потерпілого.

III. Післяреволюційний, радянський період, в якому можна виділити декілька складових:

а) 20-ті рр. XX ст. – науковий світ був поділений на дві частини: одні – відстоювали необхідність та доцільність відшкодування моральної шкоди, а інші вважали, що ця ідея за своєю сутністю є буржуазною і тому є чужою для радянської правосвідомості;

б) 30-ті рр.–кінець 50-х р. XX ст. – питання моральної шкоди практично не обговорювалися, вчені, як правило,

підтримували позицію про те, що моральна шкода не підлягає відшкодуванню;

в) з 60-х рр. XX ст. – до набуття Україною незалежності – нова хвиля дискусій, яка була спричинена прийняттям нового ЦК РРФСР 1964 р. та відповідно ЦК УРСР 1961 р.

IV. Сучасний період (з початку 90-х рр. XX ст. до теперішнього часу) – нова віха в історії становлення моральної шкоди, яка характеризується законодавчим визнанням та вдосконаленням регулювання даного інституту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Манукян В. И. Моральный вред: право, практика, опыт. – К. : Истина, 2008. – 288 с.
2. Салтыкова С. Зарождение древнерусского права // Российская юстиция. – 1997. – № 1. – С. 59–62.
3. Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды. – М. : Издательство Московского Университета, 1953. – 192 с.
4. Беляцкий С. А. Возмещение морального (неимущественного) вреда. – М. : ОАО «Издательский Дом «Городец»», 2005 г. – 64 с.
5. История государства и права России : учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2004. – 797 с.
6. Шершеневич Г. Ф. Учебник гражданского права. – М. : «Спарк», 1995. – 674 с.
7. Петражицкий Л. И. Возмещение нематериального вреда // Собрание сочинений. – М. : Статут, 2002. – 894 с.
8. Малеин Н. С. Возмещение вреда, причиненного личности / Н. С. Малеин. – М., 1965. – 230 с.
9. Гражданский кодекс РСФРР от 11 июня 1964 р. № 15-ФЗ (утратил силу) // Ведомости ВР РСФРР. – 1964. – № 24. – Ст. 406.
10. Цивільний кодекс УРСР від 18 липня 1963 р. № 1540-VI (втратив чинність) // Відомості ВР УРСР. – 1963. – № 51. – Ст. 731.
11. Белякова А. М. Возмещение причиненного вреда. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 104 с.
12. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории) / С. Н. Братусь // – М. : Юридическая литература. 1976. – 215 с.
13. Закон СРСР «О печати и средствах массовой информации» от 12 июня 1990 р. (утратил силу) // Ведомости СНД и ВС СССР. – 1990. – № 26. – Ст. 492.
14. Законом України «Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян і організацій» від 6 травня 1993 р. № 3188-12 // Відомості ВР України. – 1993. – № 24. – Ст. 259.